

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

RESTRICTIONS ON HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN A PANDEMIC: A WORLD EXPERIENCE

Муртішева А.О., к.ю.н.,
асистент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Землякова Д.С., студентка III курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Волченкова А.С., студентка III курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу обмежень прав і свобод людини й громадянина, які впроваджувалися в окремих зарубіжних країнах із метою подолання поширення COVID-19. У роботі розглядається специфіка карантинних обмежень, методи, що використовувалися органами публічної влади зарубіжних країн. Здійснено аналіз окремих рішень конституційних судів із приводу конституційності обмежень прав і свобод людини й громадянина в умовах протидії пандемії. Установлено, що обмеження громадянських, політичних, соціальних, економічних, культурних та інших прав людини, пов'язане з нестабільною епідемічною ситуацією, потребують оцінки їх відповідності міжнародним й національним стандартам у сфері прав і свобод людини й громадянина, вимогам доцільності, обґрунтованості й пропорційності. Розглянуто питання правомірності й законності впроваджених владою різних країн протиепідемічних заходів.

У роботі акцентовано на окремих проблемних питаннях впровадження протиепідемічних заходів, зокрема на неповазі до прав і свобод людини, неефективності й дискримінаційному характері окремих заходів, надмірному розширенню компетенції органів виконавчої влади, зумовленому потребою оперативного реагування на виклики пандемії, відсутності належного парламентського контролю за виконавчою владою, недостатньому науковому обґрунтуванню запроваджених карантинних заходів. Проаналізовано значення конституційного контролю в період введення карантинних обмежень урядами Сполучених Штатів Америки, Боснії та Герцеговини, Чехії, Грузії, Росії та України, що стосувалися насамперед свобод віросповідання та пересування. Зроблено висновок про відсутність одноманітної судової практики й протилежність юридичних позицій органів конституційного контролю різних країн щодо окремих карантинних обмежень. У статті розглянуто критерії визнання запроваджених обмежень законними й пропорційними через дослідження рекомендацій міжнародних організацій, зокрема Організації з безпеки й співробітництва в Європі й Організації Об'єднаних Націй, правових позицій органів конституційного контролю.

Ключові слова: обмеження прав і свобод, пандемія, карантинні обмеження, конституційний контроль, принцип пропорційності.

The article is devoted to the analysis of restrictions of human and citizens' rights and freedoms, which were implemented in some foreign countries in order to overcome the spread of COVID-19. The specifics of quarantine restrictions, methods used by public authorities of foreign countries have been considered in article. Some decisions of constitutional courts have been discovered on the constitutionality of restrictions of human and citizens' rights and freedoms during pandemic. The limitations on civil, political, social, economic, cultural and other human rights related to the fragile epidemic situation require an assessment of their conformity with international and national standards in the sphere of human and citizens' rights and freedoms. Also these constraints demand an assessment of their compliance with the requirements of expediency, validity and proportionality. The issue of legitimacy and legality of implementing anti-epidemic measures by the authorities of different countries is considered.

Such problematic issues of adoption of anti-epidemic actions, in particular, disrespect for human rights and freedoms, ineffectiveness and discriminatory of some measures have been highlighted in the article. As well excessive expansion of the competence of executive authorities, caused by the need for prompt response to the challenges of the pandemic, the lack of proper parliamentary control of the executive power, insufficient scientific justification of the quarantine measures have even allocated in this work. The importance of constitutional control by the governments of the United States, Bosnia and Herzegovina, the Czech Republic, Georgia, Russia and Ukraine during the time of quarantine restrictions that concerned freedoms of religion and movement, first of all, has been analyzed. This review had led to the conclusion that there is no unequivocal judicial practice. Also the opposite of the legal positions of the bodies of constitutional control of different countries regarding certain restrictions was detected. The article considers the criteria for admission the restrictions as legal and proportionate through the study of the recommendations of international organizations, in particular, the OSCE and the UN, the legal positions of constitutional control bodies.

Key words: restriction of rights and freedoms, pandemic, quarantine limitations, constitutional control, principle of proportionality.

2020 рік став викликом для всього світу. Зміни, зумовлені поширенням коронавірусної інфекції COVID-19, відбулися в усіх сферах суспільного життя. Суттєвого спаду зазнала економіка, були обмежені або майже припинені міждержавні контакти, медична сфера в кожній країні зіткнулась з одним із наймасштабніших викликів за останні десятиліття. Реагуючи на епідемічну ситуацію, державні органи й органи місцевого самоврядування почали впроваджувати ряд запобіжних заходів, характер та обсяг яких неодноразово змінювався зі зниженням чи підвищенням загрози масового інфікування. Вони стосувалися питань функціонування медичної сфери, режимів перетину кордонів і внутрішньодержавних переміщень, торгівлі, сфери послуг тощо, проте найсуперечливішими

стали саме ті заходи, які прямо обмежували конституційні права (зокрема щодо свободи пересування шляхом впровадження заходів «соціального дистанціювання»).

Водночас майже одразу постало питання щодо дотримання конституційних та інших законних прав людей у зв'язку з обмеженнями, спрямованими на запобігання поширенню пандемії. Досить жорсткі обмеження, запроваджені владою, викликали обурення як серед населення країн, так і в науковій сфері й сприяли встановленню питання про конституційність обмежувальних заходів і дотримання принципу пропорційності під час їх запровадження.

Питання правомірності обмеження прав людини в умовах глобальних викликів стало об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, експер-

тів міжнародних організацій тощо. Проте продовження дій обмежувальних заходів в умовах все нових ризиків розповсюдження хвороби зумовлюють актуальність подальших досліджень у цій сфері. Метою роботи є аналіз обмежень окремих конституційних прав і свобод людини й громадянина в зарубіжних країнах і судової практики оскарження карантинних заходів.

Відповідно до ст. 15 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, й за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом. Водночас наведене вище положення не є абсолютним, оскільки не може бути підставою для відступу від гарантування певних основоположних прав [1]. У зв'язку з визнанням міжнародною спільнотою доцільності й правомірності обмежувальних заходів за певних обставин міжнародні організації почали наголошувати на необхідності дотримання умов введення таких обмежень, які сприятимуть одночасно досягненню мети захисту здоров'я та захищатимуть від свавілля органів публічної влади.

Наприклад, експерти Організації з безпеки й співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) зауважують, що, незважаючи на пріоритетність захисту здоров'я та порятунку життя людей у період пандемії, під час введення обмежувальних заходів необхідно досягти рівноваги між захистом здоров'я та повагою до людини. Щоб відповідати стандартам прав людини, будь-які заходи, вжиті для захисту населення, які обмежують особисті права й свободи, мають:

- бути передбаченими законом;
- бути необхідними в демократичному суспільстві;
- ґрунтуватись на вагомих наукових доказах;
- не бути ні довільними, ні дискримінаційними;
- підлягати огляду;
- бути обмеженими в часі;
- бути пропорційними цілі, якої потрібно досягти;
- враховувати неоднаковий вплив на певні категорії населення та / або маргіналізовані групи [2, с. 6].

На дотриманні гарантів прав і свобод людини й громадянина в разі запровадження карантинних обмежень наголошують і в ООН. У ряді виступів і звітів представники організації неодноразово наголошували на окремих аспектах захисту прав в умовах пандемії, наприклад: посилення цензури, пригнічення журналістів, які критикують дії влади в умовах пандемії, є негативним явищем, що може призвести до браку важливої інформації та сприяти погіршенню епідеміологічної ситуації [3]; заборона незаконного позбавлення волі й гарантії від зловживань із боку правоохоронних органів мають абсолютний характер і не можуть бути обмеженими, а повна заборона на вихід із дому з будь-яких причин може розглядатись як позбавлення свободи [4]. ООН постійно проводить моніторинг дотримання прав і свобод різних груп населення та виробляє рекомендації для введення домірних обмежень, які б забезпечували баланс інтересів між протидією хворобі й демократичними стандартами.

Незважаючи на те, що зазначені й інші міжнародні організації створюють достатню систему критеріїв для розгляду національними урядами планованих обмежень, яка передусім передбачає їхню підготовку й ретельне опрацювання, необхідність реагувати на розвиток епідемічної ситуації рішуче й терміново призвела до того, що деякі заходи виявлялися непотрібними, незаконними, непропорційними й фактично свідчили про неповагу до прав людини. Як наслідок, натепер сформована досить значна практика оскарження конституційності рішень органів публічної влади, якими запроваджені карантинні обмеження, та вироблений ряд юридичних позицій орга-

нів конституційної юстиції щодо дотримання принципу пропорційності в разі обмеження прав і свобод людини й громадянина.

Одним із найбільш дискусійних стало обмеження свободи віросповідання запровадженими протиепідемічними заходами. Свободу віросповідання визначають як одне з природних прав людини, можливість вчиняти такі діяння, за допомогою яких приймаються, змінюються та сповідаються релігійні або інші переконання [5, с. 369]. Межі здійснення цієї свободи визначені як у міжнародних документах із прав людини, так і на національному рівні. Саме на національному й додатково на локальному рівнях стали впроваджуватися основні обмеження свободи віросповідання в умовах пандемії, що спричинило досить гостру дискусію. Прагнення церкви забезпечити право осіб на участь у богослужіннях і необхідність забезпечити соціальну дистанцію та мінімізацію контактів стали причиною ухвалення ряду судових рішень щодо доцільності таких обмежень.

Однією з країн, де свобода віросповідання в умовах пандемії стала об'єктом дискусії, є США. У листопаді 2020 року Верховний Суд США виніс рішення проти введеного губернатором Нью-Йорку обмеження на проведення богослужінь [6]. Обмеження передбачали відвідування церкви в межах до 10 або до 25 осіб залежно від того, в якій зоні перебуває територія проведення богослужінь – в «червоній» або «помаранчевій» зоні. Попри критику, що Верховний Суд надає привілеї релігії, а також не сприймає пандемію серйозно, перевага була видана захисту свободи віросповідання. Голова Верховного суду США Робертс відмітив, що обмеження відвідувати церкви до 10 або до 25 осіб здаються надмірно жорсткими [7], тому Суд визнав ці обмеження такими, що порушують право на свободу віросповідання, гарантовану Першою поправкою до Конституції США.

Показовим також є ще одне рішення Верховного Суду США, яким 05 лютого 2021 року було визнано недійсною повну заборону Каліфорнії на богослужіння в приміщеннях. Раніше в Каліфорнії були найсуворіші обмеження в країні, які взагалі забороняли релігійні обряди, хоча діяльність світських компаній, зокрема роздрібних магазинів і кіностудій, водночас була дозволеною. Верховний Суд США, як і в попередньому випадку, визнав, що це порушує свободу віросповідання. У відповідь на це рішення вже наступного дня у Каліфорнії була скасована заборона на церковну службу в приміщенні, проте з обмеженням у 25% від місткості церков [8].

Схожі обмеження були встановлені й в інших штатах, проте єдиної суддівської позиції немає. У зазначених вище випадках рішення виносились із незначною перевагою голосів. Показовими для майбутньої практики є окремі думки суддів Верховного Суду США в розглядуваних справах. Наприклад, суддя Сотомайор зазначила, що, попри недопустимість дискримінації церкви з боку держави, карантинні обмеження здатні врятувати життя [9]. А суддя А. Самуель Аліто-молодший, навпаки, зауважив, що суди повинні відігравати важливу роль у захисті релігійної свободи, незалежно від того, є пандемія чи ні: «Ми зобов'язані захищати Конституцію, та навіть надзвичайна ситуація в галузі охорони здоров'я не звільняє нас від цієї відповідальності» [9].

Важливою також вбачається суддівська позиція щодо можливості відступити від традиційної перевірки на конституційність під час розгляду справ про карантинні обмеження. Зокрема, Суддя Бернал підтримав такі обмеження як такі, що мають бути виключенням із традиційного конституційного контролю, та зазначив, що надзвичайні дії мають бути визнані конституційними, якщо вони (1) мають «реальне або істотне відношення до кризи» й (2) не «являють собою явне, відчутне порушення захищених прав» [10]. Вважаємо, що ця та інші позиції суддів

можуть стати досить переконливими аргументами під час розгляду подібних справ як в середині країни, так і в разі розгляду подібних справ органами конституційної юрисдикції інших держав.

Не менш дискусійною стала й свобода пересування, яка була значно обмежена урядами багатьох країн. Це викликало негативну реакцію населення та стало предметом розгляду конституційних судів. Попри це, юридичні позиції з приводу обмеження свободи пересування є протилежними. Наприклад, не вважає незаконними дії уряду щодо обмеження свободи пересування Конституційний Суд Російської Федерації. Він зазначив, що обмеження свободи пересування є конституційним, оскільки було тимчасово введено з метою захисту життя та здоров'я громадян під час надзвичайної ситуації, пов'язаної з пандемією COVID-19, і відповідає рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо обмеження соціальної взаємодії та запровадження карантинних заходів. Незважаючи на законодавчу можливість встановлення регіональних обмежувальних заходів лише після оголошення федеральним урядом надзвичайної ситуації, Конституційний Суд дійшов висновку про конституційність превентивних заходів із боку регіональних й місцевих органів влади [11].

У Боснії та Герцеговині, навпаки, Конституційний Суд звернув увагу на проблеми порушення норм Конституції під час запровадження заходів для боротьби з COVID-19 в контексті забезпечення свободи пересування. На початку пандемії урядом було введено загальне обмеження пересування для неповнолітніх та осіб старше 65 років як найбільш уразливих до інфікування вікових груп. А 22 березня 2020 року в одному з кантонів було ухвалено рішення про заборону громадянам Боснії та Герцеговини в'їзду на відповідну територію. Цей захід був жорстко критикований як неконституційний і такий, що створює загрозу політичного перевороту, й був скасований протягом декількох годин. Конституційний Суд, розглядаючи можливість обмежень свободи пересування, визнав це порушенням прав людини з недотриманням принципів пропорційності й обґрунтованості через відсутність пояснення причин повної заборони на рух, невизначеність джерел для прийняття такого рішення, що позбавило можливості оцінити наукову обґрунтованість обмеження, а також відсутність чітко встановлених строків дії обмеження. Хоча водночас орган конституційного контролю зауважив, що, враховуючи наявну ситуацію, певні заходи, безперечно, мають бути запроваджені. Бездіяльність влади в умовах пандемії означала б порушення її позитивного обов'язку захищати права людини [2]. Отже, в такому випадку орган конституційного контролю визнав важливішим дотримання принципу законності й пропорційності під час запровадження карантинних обмежень. Адже неврахування владою принципу пропорційності й ненадання певної інформації щодо епідемічної ситуації та запровадження обмежень може створити серйозну загрозу недовіри громадян до влади в майбутньому.

Заборона роботи окремих підприємств, установ, організацій в умовах пандемії також є важливим і досить гострим питанням сьогодення. Економіка більшості країн світу зіштовхнулася із серйозними викликами й зазнала значного спаду в порівнянні з показниками до пандемії. Об'єктивна неможливість забезпечити дистанційну роботу всім верствам населення зумовила активний супротив підприємств на заборону торгівлі, роботи магазинів, розважальних закладів, театрів, музеїв тощо.

Зокрема, в Чехії в лютому 2021 року Конституційний Суд Республіки Чехія скасував загальну урядову заборону роздрібного продажу й надання послуг у певних цегельних і будівельних магазинах. Урядовий указ, прийнятий 28 січня 2021 року, запровадив заборону на всі продажі й послуги на місці, крім 36 чітко визначених категорій основних товарів і послуг. У своєму рішенні Суд під-

твердив повноваження чеського уряду обмежувати деякі основні права під час введення надзвичайного стану, а також визнав законну мету й надзвичайний характер антипандемічних заходів у поєднанні з тиском на уряд вжити рішучих дій [12]. Поряд із цим Конституційний Суд Республіки Чехія зауважив, що кризові заходи повинні базуватися на об'єктивному й розумному обґрунтуванні, чого не зміг надати чеський уряд, довільно встановивши перелік необхідних товарів і послуг, що було визнано порушенням принципу недискримінації.

Аналогічна судова практика була в США. Так, із причин необґрунтованості й дискримінаційності федеральний суд у Мічигані визнав неконституційним закон штату, який забороняв відкривати спортзали, але не забороняв басейни, ресторани, бари й салони, через брак наукового обґрунтування необхідності закриття саме спортзалів. А в рішенні окружного суду США в Західному окрузі Пенсильванія "County of Butler v. Wolf" дискримінаційним визнано надання можливості проводити торгівлю будівельними матеріалами одним магазинам і ненадання іншим [13].

Окремо варто зазначити ще одну проблему, пов'язану із запровадженням карантинних обмежень, – перевищення виконавчою владою повноважень. З одного боку, саме органи виконавчої влади здатні оперативніше реагувати на сучасні виклики, зумовлені пандемією. З іншого, – необхідність забезпечення принципу конституційної законності й об'єктивне послаблення парламентського контролю у випадку наділення уряду додатковими повноваженнями з боротьби з COVID-19 поставили питання конституційності таких дій.

Наприклад, із метою запобігти поширенню COVID-19 органи державної влади Грузії, як і більшості країн світу, також впровадили різного роду обмеження. Водночас країна пішла досить поширеним шляхом – під час запровадження карантинних заходів була значно обмежена роль законодавчого органу, а повноваження уряду були розширені. Зокрема, урядом було введено комендантську годину, запроваджено дистанційну освіту, обмежено рух транспортних засобів, заборонено використання автомобілів більш ніж трьома особами, встановлено обов'язок носити маски, а особам старше 70 років було заборонено залишати свої будинки. Проаналізувавши характер і спосіб встановлених обмежень, експерти зауважили, що охорона здоров'я є важливою законною метою діяльності держави, проте вона не може слугувати виправданням неконституційного обмеження прав людини. Роль парламенту особливо важлива в такій ситуації, насамперед в аспекті забезпечення парламентського контролю за діяльністю уряду в умовах значного розширення повноважень органів виконавчої влади, що створює ризик демократичного розвитку країни [14].

Логічним наслідком значного комплексу заборон стали звернення щодо оскарження конституційності нормативно-правових актів, ухвалених для управління кризовими ситуаціями в галузі охорони здоров'я, які запровадили зазначені обмеження. Заявники стверджували, що закони не відповідають офіційним конституційним стандартам щодо обмеження таких основних прав і свобод, оскільки парламент не пройшов попередніх необхідних процедур делегування відповідних повноважень виконавчій владі. Проте Конституційний Суд Грузії не розділив більшість аргументів заявників, стверджуючи, що ізоляція осіб, передбачена Постановою Уряду від травня 2020 року, не означає обмеження конституційно гарантованої особистої свободи. Серед аргументів був вільний доступ до засобів комунікації, в тому числі до Інтернету, без будь-яких обмежень. Суд також стверджував, що введення тимчасових норм щодо охорони здоров'я населення, включаючи ті, що зачіпають свободу пересування, свободу зібрань чи майнові права, не є питанням «принципового значення» для того, щоб вимагати законодавчих рішень. Однак Суд визнав неконституційним дозволяти виконав-

чій владі обмежувати трудові права, аргументуючи це тим, що така зміна мала відбутися шляхом внесення змін до органічного закону (Трудового кодексу Грузії), а не через закон про охорону здоров'я [15].

Принагідно зауважимо, що аналогічна проблема є актуальною і для України. 29 травня 2020 року пленум Верховного Суду звернувся до Конституційного Суду України й оскаржив окремі положення постанови уряду № 392, яка закріплювала встановлені на той час в Україні карантинні обмеження, а також ряд положень Законів України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», «Про внесення змін до закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік».

Розглядаючи конституційне подання, Конституційний Суд України висловив декілька важливих юридичних позицій, серед яких відзначимо таку: обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження може встановлюватися виключно законом – актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні. Установлення такого обмеження підзаконним актом суперечить ст. ст. 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України [16]. Тобто обмеження конституційних прав і свобод можливе виключно у випадках, встановлених Основним Законом країни, а також лише у визначеній формі. Вважаємо, що це цілком кореспондує ідеї правової держави, в якій всі органи публічної влади мають неухильно дотримуватись принципу конституційної законності [17, с. 75]. Проте маємо відзначити протилежну Конституційному Суду Грузії юридичну позицію, що свідчить про відсутність єдиних підходів до каран-

тинних заходів і про необхідність подальших досліджень обмеження прав і свобод людини й громадянина в умовах пандемії, зокрема з боку дотримання принципу пропорційності й конституційної законності.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що натеper практика оскарження конституційності карантинних обмежень ще не сформована остаточно. Можливість посягання на індивідуальні свободи для подолання глобальної пандемії нині стала нагальним і гострим питанням. Обмежувальні заходи можуть визнаватись законними, якщо вони були введені відповідно до встановлених процедур, із метою охорони здоров'я та з дотриманням вимог щодо запровадження надзвичайних заходів. У цих умовах надзвичайно важливою є функція конституційного контролю, що здійснюється органами конституційної юрисдикції, які здатні як не допустити перевищення повноважень органами державної влади, так і зобов'язати населення дотримуватись законних приписів щодо дотримання карантинних заборон.

Поряд із цим в окремих країнах боротьба з поширенням COVID-19 була поставлена судами на перше місце, що створює передумови для надання надзвичайних повноважень органам виконавчої влади й створює загрозу порушення конституційної законності. Тому кожне встановлене обмеження потребує постійного моніторингу й аналізу щодо відповідності епідемічній ситуації, впливу на населення загалом і його окремі, особливо вразливі, категорії. Очевидно, що в умовах пандемії питання щодо пропорційності обмежувальних заходів і законності їх запровадження буде тривалий час актуальним і не отримає однозначного розв'язання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Human Rights in times of COVID-19. Identified omissions in realization of human rights in Bosnia and Herzegovina. Banja Luka – Sarajevo, 2020. 56 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/7/470667.pdf>.
3. Главная правозащитница ООН: пандемия выявила проблемы в сфере прав человека и усугубила их. *Новости ООН*. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/06/1381162>.
4. Эксперты ООН: пандемия не должна служить оправданием незаконного лишения свободы. *Новости ООН*. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/05/1377802>.
5. Ярмол Л.В., Тучапець І.Б. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 368–372.
6. Roman catholic diocese of Brooklyn, New York v. Andrew m. Cuomo, governor of New York on application for injunctive relief. *Supreme Court of the United States*. November 25, 2020. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20a87_4g15.pdf.
7. Shapiro I. Supreme Court Rules that Constitution Matters, Even in a Pandemic. *Cato Institute*. November 30, 2020. URL: <https://www.cato.org/blog/supreme-court-rules-constitution-matters-even-pandemic>.
8. U.S. Supreme Court ended California's draconian worship ban. *Becket. Religions Liberty for All*. URL: <https://www.becketlaw.org/case/gateway-city-church-v-newsom/>.
9. Liptak A. Splitting 5 to 4, Supreme Court Backs Religious Challenge to Cuomo's Virus Shutdown Order. *The New York Times*. November 26, 2020. URL: <https://www.nytimes.com/2020/11/26/us/supreme-court-coronavirus-religion-new-york.html>.
10. Hudson Jr. D.L. COVID-19 emergency measures and the First Amendment. *Fire*. December 17, 2020. URL: <https://www.thefire.org/first-amendment-library/special-collections/covid-19-emergency-measures-and-the-first-amendment/>.
11. Roudik P. Russian Federation: Constitutional Court Says Movement Restrictions during Pandemic Are Legal. *Library of Congress*. January 27, 2021. URL: <https://www.loc.gov/law/foreign-news/article/russian-federation-constitutional-court-says-movement-restrictions-during-pandemic-are-legal>.
12. Kučera Z., Jiří Maršál J. Czech Republic: Czech Constitutional Court Overturns COVID-19-related Store Closures. *Mondaq*. 24 February 2021. URL: <https://www.mondaq.com/constitutional-administrative-law/1039882/czech-constitutional-court-overturns-covid-19-related-store-closures>.
13. Hull Eikhoff K., Plunkett S., Martin-Patterson R., Levine J.A., Clow G.H. Litigation Advisory: Constitutional Challenges to Pandemic Restrictions: What's Happening Now. *Alston & Bird*. URL: <https://www.alston.com/en/insights/publications/2020/09/constitutional-challenges-to-pandemic/>.
14. Managing the Challenges of COVID-19 Government Actions Evaluation Report. *Transparency International Georgia*. 14 July, 2020. URL: <https://transparency.ge/en/post/managing-challenges-covid-19-government-actions-evaluation-report>.
15. Court OKs COVID Restrictions, Rule by Decree. *Civil.ge*. 12 February 2021. URL: <https://civil.ge/archives/397025>.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протіепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» № 10-р/2020 від 28 серпня 2020 року / Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.
17. Murtishcheva A.O. Coronavirus restrictions: necessary reaction to pandemic and the observance of proportionality principle (Ukrainian and other countries' experience). *European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice* : International scientific and practical conference, conference proceedings, February 26–27, 2021. Wloclawek, Republic of Poland : "Baltija Publishing", 2021. P. 73–77.